

УДК 481-3=833

СЛОВОТВІРНЕ ВАРІОВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ: ПАРАЛЕЛЬНА НОРМА ЧИ ЇЇ ПОРУШЕННЯ?

Ірина Кузьма (Вербовська)

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/343, 79602 Львів, Україна,
тел.: (80 322) 296 47 17*

Статтю присвячено словотвірній варіантності прикметників, яка пов'язана з варіюванням афіксів і твірних основ. У дослідженні проаналізовано відіменникові прикметникові дериваційні варіанти у структурному, семантичному й функційному планах.

Ключові слова: словотвірні варіанти, варіантність, варіантні суфікси, словотвірна лексична значення.

Лексичний склад української мови протягом століть поповнюється здебільшого шляхом поєднання наявних у мові словотворчих ресурсів – твірних баз і дериваційних формантів. Відомо, що необхідним атрибутом мови на всіх етапах її розвитку є мовна норма, отже, і процеси деривації українських прикметників контролювані словотвірною нормою відповідного періоду. Незважаючи на це, прикметниковому словотворенню різного часу нерідко притаманна варіантність, що полягає в закріпленні тотожних чи близьких словотвірних значень за різними дериваційними моделями. З одного боку, це ознака неусталеності мовної норми, а з іншого – свідчення розгалуженості стильової системи. Отож, творення прикметників від різних частин мови може супроводжуватися варіюванням ад'єктивних суфіксів, рідше іменникових і дієслівних твірних основ. Результатом таких паралельних можливостей словотвірної системи є спільнокореневі похідні з близькою або однаковою семантикою, але часто з різною функційною характеристикою. Статус таких дериватів і досі залишається дискусійним, хоча вони та їхні форманти були предметом зацікавлення багатьох мовознавців ([Ахманова 1957, Городенська 1995, Денисенко 1995, Дідківська, Родніна 1982, Грищенко 1978, Грещук 1995, Клименко, Карпіловська, 1998, Ковалик 1962, Семиряк 1973]).

Предметом цього дослідження є відіменникові прикметникові словотвірні варіанти (пов'язані з варіюванням суфікса **-н-**), що засвідчені у різножанрових текстах нової української мови. Вивчення внутрішньої форми афіксів, морфотактики і парадигматики твірних основ і формантів, виявлення зв'язків між словотвірними моделями і словотвірною та лексичною семантикою дає змогу простежити співвідношення між можливостями мовної системи і мовною нормою, виявити певні тенденції в розвитку сучасної словотвірної норми, а також спробувати дати практичні рекомендації щодо слововживання. У цьому й полягає актуальність функційного діахронно-синхронного вивчення словотвору. Отож, дериваційна варіантність – це явище, яке можна простежити на двох рівнях словотвірної системи – афіксемному і дериватемному. Морфема як двобічна мовна одиниця

„варіюється у плані форми вираження. Морфи і є проявом цього варіювання... Морфема виступає як клас позиційно зумовлених аломорфів” [Клименко 1998: 6]. Напр., суфікси **-ин-/-ін-, -ов-/-ев-, -оньк-/-еньк-**, згідно зі сучасною словотвірною нормою, переважно сполучаються з іменними твірними основами, залежно від їх кінцевого приголосного. Крім позиційно зумовлених виявів морфеми, існують морфи, які „здатні замінити один одного в складі того ж слова чи словоформи. На відміну від аломорфів, для яких визначальним є відношення додаткової дистрибуції, такі варіанти морфеми перебувають у відношенні вільного варіювання” [Клименко, Карпіловська 1998 : 1]. Напр., взаємозамінними при поєднанні з прикметниковими основами є варіантні суфікси **-есеньк-/-ісіньк-/-усіньк-**. Неоднозначним у сучасній дериватології є статус дво- і більше компонентних (складних) афіксів: „...постає питання, чи ці новоутворені похідні суфікси є... варіантами, чи, може, цілком окремими самостійними суфіксальними величинами...” [Ковалик 1964:51]. Ідеться про співвідношення між морфемами типу **-ив- – -лив-, -н- – -альн-, -ичн- – -ічн-, -н- – -овн-, -ат- – -нат- / -чат-**... Оскільки наведені вторинні афікси – це результат перерозкладу на стику питомої чи запозиченої твірної основи і того словотворчого суфікса, що став базою для нового форманта, то такі складні суфіксальні одиниці („гібридні суфіксальні морфеми”, „позиційно пов’язані варіантні відповідники”, „модифікаційні варіанти” [Грищенко 1978]) розглядаємо серед словотвірних варіантів (афіксального рівня). Відповідно словотвірними варіантами дериватемного рівня вважаємо похідні, утворені суфіксами-варіантами трьох згаданих типів (аломорфи: *хвильовий – хвилевий*; вільні варіанти: *дрібнісінький – дрібносінький*; складні варіанти: *екзистенційний – екзистенціальний*), а також похідні, у яких той самий морф поєднується з варіантними твірними основами (усіченою і неусіченою: *дифузійний – дифузний*).

Більшість відіменникових прикметникових словотвірних варіантів – це ад’єктиви, утворені за допомогою різних варіантів суфікса **-н-**: 1) інваріанта і його похідних складних варіантів, наприклад: **-н- – -ичн-(-ічн-)** (вибір за правилом дев’ятки), **-н- – -альн- (-ональн-, -іональн-), -н- – -ивн-** та ін; 2) тільки варіантних, похідних від **-н-** суфіксів: **-ивн- – -ічн-, -ичн- – -альн-**.

На сучасному етапі розвитку мови варіанти суфікса **-н-** (інваріант із варіантом або два варіанти) бувають як вільними, так і позиційними. Напр., до іменникової основи **аналогій-** додається інваріантний формант **-н-**, а до усіченої основи цього ж мотивуючого іменника **аналог-** – варіантний складний формант **-ічн-**. Наприклад, *аналогійний - аналогічний*: Є наслідком *аналогійного* впливу [Грищ., 27, 30]. *Аналогічні* зміни [НК]. Частіше ж вибір суфікса-інваріанта чи варіанта не пов’язаний з тою чи іншою позицією: *ізохорний - ізохоричний, ізотермний - ізотермічний* [Хем., 92], *трансцендентний - трансцендентальний* [НК] (в обох компонентах дериваційних варіантних пар словотворчий засіб додається до усічених твірних основ).

Словотвірні варіантні пари прикметників з інваріантною морфемою **-н-** і її варіантами були відомі вже в XVI ст. „Творення прикметникових похідних від основ іншомовного походження спричинилося ...до виникнення гібридних за своєю структурою афіксів, які в багатьох випадках виділяються у морфемному складі прикметникових форм тільки умовно, тому що твірні основи не співвідносяться з відповідними іменниковими словозмінними основами, тобто не функціонують як так звані вільні морфеми” [Грищенко 1979: 148-149]. Це гібридні варіантні форманти

-ичн-/-ічн-, -альн-, -ональн-, -арн-, -ивн-, які утворилися поєднанням латинських суфіксів **-ic-us, -al-is, -ar-is, -iv-us** з українським суфіксом **-н-**.

Словотвірні варіантні пари – це прикметники, утворені від іменників на **-ій-**, рідше – від інших іменників.

На різних етапах розвитку нової української мови засвідчено чимало словотвірних варіантних пар зі запозиченими коренями, проте не всі вони рівноправні з погляду сучасної норми. Варіантні дериваційні пари певного періоду в сучасній українській мові могли розпастися або внаслідок ненормативності одного з компонентів, або внаслідок перетворення прикметників, утворених варіантними суфіксами, на пароніми.

Наприклад, із колишніх варіантних пар **атмосферний – атмосферичний**: *Атмосферне* тиснення. *Атмосферичні* опади [Кур., 79], [Фав., 3]; **фізичний – фізикальний**: *Хемія фізична*. *Хемія фізикальна* [Фав., 111]; **векторний – векторіальний** [СУМ, I, 317]: *Векторна і векторіальна* величина [Фав., 6]; **камерний – камеральний** [СУМ, IV, 82]; **кольоїдний – кольоїдальний**: *Кольоїдний і кольоїдальний* стан [Фав., 90], **еліпсоїдний – еліпсоїдальний** [СУМ, II, 474]; **циклоїдний – циклоїдальний** [СУМ, XI, 212]; **емоційний – емоціональний**: *Емоційний* стан. *Емоціональний* характер [Уваги, 137]; **пропорційний – пропорціональний**: *Пропорційні* риси. *Витонченість і вишуканість...* не *пропорціональні* глибини змісту [СУМ, VIII, 260] нормативними в сучасній мові є тільки похідні з інваріантною морфемою **-н-: атмосферний, фізичний, емоційний, пропорційний...**

Розійшлися в семантиці і стали паронімами такі колишні прикметникові словотвірні варіанти, як **смертний – смертельний**: *Смертні* рани дарували. Не вразьте моїх *смертельних* ран [Гр., IV, 156, 157] – на сучасному етапі нормативно: *Смертна* людина. *Смертельна* рана; **ароматний – ароматичний**: *Ароматний* оцет. *Ароматичне* повітря [СУМ, I, 61] – нормативно: *Ароматна* суниця, повітря, оцет. *Ароматичні* вуглеводні; **музичний – музикальний**: *Музичний і музикальний* звук [Фав., 25]. Граматика *музикальна* [Оном. і ап., 24] – нормативно: *Граматика музична*. *Музикальний* слух; **професійний – професіональний**: *Професійна* невідповідність. *Професіональні* інтереси [СУМ, VIII, 332] – нормативно: *професійні* секрети (від ім. професія) і *професійний* та *професіональний* філолог (від ім. професія та ім. професіонал). Останнім часом помітна тенденція вживати зі значенням „який добре виконує свою справу” також прикметник **професійний**: Ти просто *професійне* калатало [Іздрик, 10]. Таким чином, обмежується функціонування дериватів із гібридними варіантними суфіксами, наприклад, **-альн-, -іальн-, -уальн-, -ональн-, -ичн-, -ічн-, -ивн-**. Більш властивими сучасній українській мові стають деривати, утворені від іншомовних слів за допомогою інваріантного суфікса **-н-**. У найновіших виданнях вони з’являються, а частіше повертаються із забуття як альтернатива, якої не було в попередніх десятиліттях, інколи навіть переважаючи й витісняючи похідні з варіантними суфіксами: **граційний – граціозний**: Як сонячно маяв у їхніх *граційних* ручках національний стяг. Останньою була чарчина молодої - така ж струнка і *граціозна*, як і вона [НК]; **екзистенційний – екзистенціальний – екзистенціональний**: *Екзистенційні* ідеї [Ільн., 30]. Філософія людського буття переходить в *екзистенціальну* філософію [Зар. філ. XXст., 114]. *Екзистенціональні* мотиви, зумовлені жахом буття [ЛС, 230] (із трьох прикметників найрідше сьогодні вживається *екзистенціональний*); **категорійний – категоріальний**: Виділення *категорійного* синтаксису, *категорійної* морфології, *категорійного* словотвору

передбачає розв'язання проблеми їх ієрархії. Периферійність прислівника доповнюється його морфологічною (*категорійною*) периферійністю [Вих. Ч. м., 156]. Трактують його як *категоріальне* значення [Гр. укр. м. М., 3]; **функційний – функціональний (багатофункційний – багатофункціональний)**: Оцінюючи важливість *функційних* обов'язків, треба враховувати два критерії [Осн. політ. н., 197]. Принципи *функціонального* аналізу [Гр. укр. м. С., 3]; *Багатофункційна* суфіксальна іменникова основа [Ков. серб., 46]; **трансцендентний – трансцендентальний**: Має передусім символічну, з *трансцендентним* розкриттям, природу образів [Льн., 61]. Завдяки *трансцендентальній* редуції ми досягаємо сфери *трансцендентальної* свідомості [Зар. філ. XXст., 47]; **синонімний – синонімічний** (як відносні прикметники до ім. синонім, а не синоніміка): Часто у *синонімних* словах бачимо певне степенування [С-С, Г., 59]. У межах паралельних *синонімічних* конструкцій [Ков., 16]. (вважаємо, що, прикметник *синонімний* точніше виражає відносність до іменника «синонім»; **інтенційний – інтенціональний** [Іст. укр. філ., 48]; **субстанційний – субстанціальний (субстанціональний) (транссубстанційний – транссубстанціальний)** [Ім., 233]; **магнезійний – магнезіальний** [Хем., 119].

У багатьох сучасних варіантних парах, які донедавна існували як рівноважні, а інколи і переважали деривати з варіантними до **-н-** морфемами (**-ичн-, -ічн-, -альн-, -уальн-...**), прикметники з інваріантним формантом **-н-** поступово витісняють з нормативного вжитку похідні з варіантними суфіксами, які, порівняно з попередніми десятиліттями, у 90-х рр. вживаються рідше. Наприклад, **гімназійний – гімназіальний**: *Гімназія* братва. *Гімназіальні* роки [НК]; **конвенційний – конвенціальний**: *Конвенційний* тариф. *Конвенціональна* брехня [СУМ, IV, 256]; **конфесійний – конфесіональний**: *Конфесійний* див. І релігійний [СС, I, 698]. Тільки *конфесіональний* [Інш., 359]; **концепційний – концептуальний**: ...постмодернізму, схильного до *концепційної* та стильової еkleктики [ЛС, 470]. *Концептуальний* аспект ідеї ноосфери В.І.Вернадського [Іст. укр. філ., 235]; **потенційний – потенціальний** (від ім. потенція): *Потенційні* і *потенціальні* можливості [СУМ, VII, 402]. Становили *потенційну* для іменника і дієслова одиницю [Вих. Ч.м., 228]; але від ім. потенціал – тільки *потенціальний*: Енергія *потенціальна* [НК], а на поч. ХХ ст. – ще й *потенціаловий*: Енергія *потенціална* [Кур., 91]. Градієнт *потенціалний* і *потенціаловий* [Фав., 16]; **бактерійний – бактеріальний** [НК]; **провінційний – провінціальний; церемонійний – церемоніальний; ораторний – ораторіальний; орбітний – орбітальний** [Інв.]; **фокусний – фокальний** (від ім. фокус – оптичне поняття) [Кур., 129]: *Фокальна* площа. *Фокусна* віддаль [СУМ, X, 611, 612] і навіть **диференційний – диференціальний** («розрізнявальний»), **конфіденційний – конфіденціальний**, мотивуючі бази яких українська мова не запозичила: Гальванометр *диференційний* і *диференціальний* [Фав., 5, 15]. Запросив на *конфіденційну* розмову. Розмова мала бути *конфіденціальна* [СУМ, IV, 273]. Із двох можливих прикметників на **-н-ий** і **-альн-ий** (**-ональн-ий, -уальн-ий**) пропонуємо надавати перевагу похідним з інваріантним суфіксом, адже це сприяє підвищенню активності власних словотворчих засобів. Щоправда, деякі деривати на **-альн-ий** ще й сьогодні не мають рівнозначних відповідників на **-н-ий**. Наприклад, в сучасній українській мові активно вживаються прикметники **нормальний, національний, територіальний, матеріальний, раціональний, артеріальний, бронхіальний** та ін.

Якщо із двох словотвірних варіантів на **-н-ий** і **-альн-ий** (**-ональн-ий, -уальн-ий**) переважно домінують прикметники з інваріантним суфіксом, то такі прикметники (на **-н-ий**) не мають чіткої переваги над прикметниками з варіантним

суфіксом **-ивн-**. Більшість словотвірних варіантів на **-н-ий** і **-ивн-ий** абсолютно збігається за значенням, але переважно відрізняється частотою вживання. Наприклад, прикметники з інваріантним суфіксом домінують у таких парах, як **ерозійний** – **ерозивний**: Наслідок *ерозійного* руйнування. Методи кріотерапії *ерозивних* процесів кон'юнктиви й рогівки [НК]; **дериваційний** – **деривативний**: Розкрити діалектику *дериваційної* структури слова [Ков., II, 14]. *Деривативне* (словотвірне) значення [Сл., 34] (похідний на **-ивн-** співвідносний ще й з іменником “дериват”, тому пара перебуває на межі словотвірної варіантності та паронімії, її статус визначається тільки за контекстом); **імітаційний** – **імітативний**: Грали в *імітаційні* ігри. *Імітативні* дії [НК]; **конвульсійний** – **конвульсивний**: *Конвульсійне* дрижання повік. *Конвульсивними* рухами дістав сірники [СУМ, IV, 257], [СС, 695]; **провокаційний** – **провокативний**: *Провокаційний* виклик [СУМ, VIII, 143]. *Провокативний* [Інв.].

Частіше вживаними є прикметники з варіантним суфіксом **-ивн-** у парах **ситуаційний** – **ситуативний**: *Ситуаційний* характер, контекст. Завдяки використанню *ситуативних* контекстів, *ситуативний* характер [НК]; **деклараційний** – **декларативний** [СУМ, II, 234]; **медитаційний** – **медитативний** [Ант., 84], **меліораційний** – **меліоративний** [СУМ, IV, 669]; **регенераційний** – **регенеративний** [СУМ, VIII, 476].

Сферою вживання і сполучуваністю відрізняються компоненти таких дериваційних варіантних пар із можливою паралельністю: **варіаційний** – **варіативний**: *Варіаційна* природа [СУМ, I, 293]. *Варіативний* фактор [НК]. **Варіаційний** використовується ширше (і як музичний, і як математичний терміни, і як загальнозживане слово); **репродукційний** – **репродуктивний**: *Репродукційні* процеси. Бруньки... бувають вегетативні та *репродуктивні* [СУМ, VIII, 511, 512]. Прикметник **репродуктивний** вживається тільки у біології і психології, а **репродукційний** – ще й у фото- і поліграфічній галузях [ЛК]; **індукційний** – **індуктивний**, **дедукційний** – **дедуктивний** (**індукційний**, **дедукційний** і в суспільних науках – філософії, логіці, політології, і в фізиці, а **індуктивний**, **дедуктивний** – тільки в суспільних науках): Розглянемо такі типи аналізу: 1) *індукційний*..., 2) *дедукційний*...; [Осн. політ. н., II, 167]. *Індуктивна* логіка. *Дедуктивна* логіка [Філ., 121, 230]. *Індукційна* і *дедукційна* сила, течія [Кур., 95]. *Індукційний* струм і *індуктивна* методологія [НК]; **флексійний** – **флексивний**: *Флексійний* голосний. *Флексивний*, *-а*, *-е* голосний, мова, наголошування [НК]. Окремі сучасні українські ад'єктиви на **-ивн-ий** не мають відповідної пари з інваріантним суфіксом **-н-**: **фіктивний**, **регресивний**, **агресивний**, **прогресивний** та ін.

Із двох можливих прикметникових дериваційних варіантів нової української мови на **-н-ий** і **-ичн-ий** (**-ічн-ий**) на сучасному етапі в основному усталилися прикметники з інваріантним засобом **-н-**, переваживши або й зовсім витіснивши ад'єктиви на **-ичн-** (**-ічн-**). Наприклад, **гармонійний** – **гармонічний**: *Стать гармонійна* й *принадна*. *Гармонічний* розвиток всієї людини [СУМ, II, 33]. Аналіза *гармонійна*. *Гармонічний* вібратор [Фав, 2]; **меланхолійний** – **меланхолічний**: *Йшла з чудовою меланхолійною осолодою* в грудях [Ш, I, 231]. *Високі дзеркала... потопали в меланхолічному сутінку* [СУМ, IV, 668, 669]; **синхронний** – **синхронічний**, **діахронний** – **діахронічний**: *З... прийомами... синхронного* та *діахронного* дослідження системи словотвору [Ков. серб., 4]. *Завданням синхронічної* дериватології є охоплення всієї системи... [Сл., 7]. *Діахронічна* дериватологія [Сл., 6]; **філармонійний** – **філармонічний**: *Майстри філармонійного* мистецтва. *Філармонічний* концерт [СУМ, X, 591]; а також **алкогольний** – **алкоголічний** [НК];

антропоморфний – *антропоморфічний* [СУМ, I, 52]; *ієрархійний* – *ієрархічний* [НК]; *кристальний* – *кристалічний* [СУМ, IV, 349]; *пародійний* – *пародичний* [СУМ, VI, 73]; *полігамний* – *полігамічний* [СУМ, VII, 72], *телескопний* – *телескопічний* [СУМ, X, 63].

У деяких парах цієї моделі словотвірної варіантності, навпаки, більшу перевагу в сучасному вживанні поки що має дериват на **-ичн-ий** (**-ічн-ий**). Наприклад, *алергійний* – *алергічний*: *Алергійні* захворювання. *Алергічні* хвороби [НК]; *аналогійний* – *аналогічний*: *Аналогійний* вплив [Грищ., 27]. *Аналогічний* - див. схожий [СС, I, 6]; *дієтний* – *дієтичний* [СУМ, II, 301]; *поліфонний* – *поліфонічний* [СУМ, VII, 84].

Рідко варіантну словотвірну пару утворюють похідні з інваріантним суфіксом **-н-** та варіантним **-арн-, -озн-, -орн-**. Наприклад, *елітний* – *елітарний*: *Елітне* насіння [СС, I, 428]. *Елітарні* групи [НК]; *фабульний* – *фабулярний*: *Фабульні* комбінації. *Фабулярна* гострота поєднується з іронічною оповіддю [СУМ, X, 549]; *ілюзійний* – *ілюзорний* [НК].

Тенденцією сучасного періоду в новій українській мові є активізація функціонування дериватів з інваріантним суфіксом, навіть якщо в попередніх десятиріччях вони не фіксувалися взагалі або були рідкісними.

Компонентами дериваційних варіантних пар іноді є два прикметники, утворені за допомогою варіантних до **-н-** суфіксів: **-альн-** – **-ічн-**, **-еічн-** – **-ічн-**, **-аічн-** – **-ічн-**, **-арн-** – **-ичн-**, **-альн-** – **-ивн-**. Наприклад: *амфібрахіальний* – *амфібрахічний* [СУМ, I, 41]; *катастрофальний* – *катастрофічний* [НК]; *алгебраїчний* – *алгебричний* [СУМ, I, 32]; *тропєйчний* – *тропічний* (від ім. троп) [СУМ, X, 283]; *паразитарний* – *паразитичний*: *Паразитарні* гриби. *Паразитичні* комахи [СУМ, VI, 63]; *федеральний* – *федеративний*: *Федеральний* уряд. *Федеративний* народний комісаріат [НК].

Малочисленими в сучасній українській мові є прикметникові дериваційні варіантні пари, утворені за допомогою інваріантного суфікса **-н-** і його українських варіантів **-шн'-** (**-ішн'-**, **-ешн'-**) від власне українських іменників. І хоч загальновідомим є твердження, що суфікси **-ішн'-**, **-ешн'-** – це засоби творення відприслівникових прикметників, інколи все-таки неможливо мотивувати ад'єктив прислівником. Поодинокі приклади цього явища були відомі ще до XIX ст., траплялися вони і в новому періоді української мови. Р.Смаль-Стоцький на матеріалі словника Б.Грінченка робить висновок, що в основному суфікс **-ішн'-** наростає на прислівниках часу й місця (*домашня* забава, *тамошній* парубок, *вчорашня* вечера), але може бути і в відіменникових прикметниках (*Іванішнє* діло < Іван, *літошнє* сіно < літо), і тоді його слід чітко відрізнити від дисимілятивного **-шн'-** у відіменникових прикметниках типу «сердешний» [Смаль-Стоцький 1923:41]. Сьогодні рідковживаними або такими, що вийшли з ужитку, є компоненти з варіантним суфіксом у парах: *недільний* – *неділешній*: *Недільного* ранку долина..., потоки... наповнилися теплом. Сяє [батько] з малими на призьбі в *неділешній* вечір [СУМ, V, 285, 284]; *обідній* – *обідішній*: *Обідня* спека. *Обідішне* сонце [СУМ, V, 503]; *літний* – *літошній/літішній*: Як *літнєє* сонце. *Літошній* день дуже довгий [Гр., II, 371, 372]. І навпаки, частіше вживаним в однотипній дериваційній варіантній парі *сінний* – *сінешній* в сучасній українській мові є прикметник із варіантним суфіксом **-ешн'-**: Відчинені *сінешні* двері. У *сінешніх* дверях [Ант., 12]. А з *сінного* пороженька назад не вернися [СУМ, IX, 226, 225].

У XIX ст. формували варіантні пари і прикметники, утворені варіантами суфікса **-н-** – складними афіксами **-ивн-(-івн-)** і **-овн-**. У таких випадках суфікс **-овн-** і пізніший його вияв **-івн-/-ивн-** (не плутати з омонімним **-ивн-** в іншомовних прикметниках) „виступає єдиною можливим позиційно пов’язаним варіантним відповідником основної словотворчої морфеми **-н-**” [Грищенко 1978: 148]. Наприклад, *духивний – духовний*: *Духивний* батько [Б-Н, 126]. *Духовна* зброя [Гр., I, 459]; *їстивний – їстовний* (ситний, поживний): *Сіно* у мене *їстивне*. *Який* ваш хліб *їстовний* [Гр., II, 199, 200].

У сучасні пароніми перетворилися такі колишні дериваційні варіанти на **-н-ий** і **-тельн-ий**, як *смертний – смертельний*: Не вразьте моїх *смертельних* ран. *Смертні* рани дарували [Гр., IV, 157].

Інколи словотвірна варіантність прикметників із суфіксом **-н-** зумовлена варіантністю твірної основи, наприклад *амбіційний – амбітний*: *Амбіційний* директор. *Амбітний* керівник [НК]; *дифузійний – дифузний* [Хем., 83]; *флюоресценційний – флюоресцентний*: *Флюоресценційний* і *флюоресцентний* плин, екран, ефект [Фав., 23, 111, 118]; *фосфоресценційний – фосфоресцентний*: *Фосфоресценційне* і *фосфоресцентне* тіло [Фав., 98]; *безслівний – безсловесний*: Вів з нею якусь *безслівну* розмову. О той суворий *безсловесний* знак [СС, I, 39]; [СУМ, I, 146]; *безтільний – безтілесний* [Фав., 5]. Перед формантом **-н-** варіюють переважно основи запозичених іменників та іменників колишньої s-основи.

Загалом, варіантні прикметники, утворені різними варіантами суфікса **-н-**, а також від варіантних іменникових твірних основ, характерні для різних стилів нової української мови. Особливо це стосується періоду середини XX ст., коли писемні джерела фіксують дуже багато паралельного функціонування ад’єктивів, утворених відповідно до національних внутрішньомовних законів, і ад’єктивів, впроваджених штучно, всупереч українській словотвірній нормі. Останні входили у звичку, часом навіть витісняючи будь-який паралелізм. У таких випадках норма не завжди відповідала статистичному критерію. Нерідко такі процеси мають циклічний характер, інколи зумовлений різними позамовними чинниками.

Тільки наприкінці XX століття функціонування дериватів із гібридними варіантними суфіксами обмежується. У найновіших виданнях прикметники типу *інтенційний, екзистенційний, трансцендентний, категорійний, синхронний, діахронний* явно стали витісняти свої дериваційні варіанти на **-альн-ий**. Що ж до слововживання прикметників, утворених від варіантних іншомовних основ, то в науковій літературі останнім часом помітно переважають деривати моделі **усічена твірна основа + -н-**. Отже, на сучасному етапі формується тенденція до очищення словотвірної системи, як і мовної системи взагалі, від надмірних іншомовних впливів. У вжиток повертаються деривати, штучно вилучені з функціонування. В одних випадках вони стають тільки можливою альтернативою до того, що утворене на ненаціональній основі, в інших – активно співіснують із ним чи навіть витісняють його. Загалом на початку XXI ст. мовці все частіше надають перевагу власне українським ресурсам, посилюючи їх словотворчі можливості. Поки що ця тенденція найактивніше і найпослідовніше виявляється у текстах наукового стилю, зокрема філологічних. Можливо, з часом вона узвичаїться і стане єдиною словотвірною нормою.

1. *Ахманова А.С.* Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957. 279 с.
2. *Городенська К.Г.* Словотвірна синонімія// Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III-їх наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. Івано-Франківськ, 1995. С.11-12.
3. *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові. К., 1978. 206 с.
4. *Грищенко А.П.* Суфіксальний словотвір прикметників// Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979. С.119-170.
5. *Грещук Василь.* Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995. 208 с.
6. *Денисенко Л.П.* Фонетичні і словотворчі варіанти слова в говірках Нижньої Наддніпряни: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 1995. 22 с.
7. *Дідківська Л.П., Родніна Л.О.* Словотвір, синонімія, стилістика. К., 1982. 171 с.
8. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А.* Словотвірна морфеміка сучасної української мови. К., 1998. 161 с.
9. *Ковалик І.І.* Питання словотворчої синонімії і омонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'язознавства. Матеріали I Славістичної конференції. Львів, 1962. С.5-25.
10. *Ковалик І.І.* Синонімія і омонімія в межах словотворення// Доповіді та повідомлення ЛДУ. 1957. Вип.7. Ч.І. С.57-59.
11. *Семиряк В.Д.* Словотворчі варіанти в сучасній українській мові: Дис... канд. філол. наук. Харків, 1973. 213 с.
12. *Смаль-Стоцький Р.* Нарис словотвору прикметників української мови. Прага, 1923. 85 с.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

Картотеки: Нова лексична картотека (м.Київ, Інститут української мови НАН України) - НК. **Словники:** Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. - К. - Львів, 1995. - Військ.; Ганіткевич М., Зелізний А. Російсько-український словник з хемії та хемічної технології. - Львів, 1993. - Хем.; Інверсійний словник української мови. - Вип.1-3. - Одеса, 1971-1976. - Інв.; Літературознавчий словник-довідник. - К., 1997. - ЛС; Орфографічний словник української мови. - К., 1994. - О.; Словарь української мови. Упорядкував Борис Грінченко. - Т.І-IV. - К., 1907-1909. - Гр.; Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. - К., 1974. - Інш.; Словник синонімів української мови. - Т.І-ІІ. - К., 1999-2000. - СС; Словник української мови. - Т.І-XI. - К., 1970-1980. - СУМ; Словник української фізичної термінології (проект). Укл. О.Курило. - К., 1918. - Кур.; Словник фізичної термінології. Проект. Зредагував В.В.Фаворський. - Харків, 1932. - Фав.; Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. - К., 1986. - Філ.; **Наукова та навчальна література:** Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. - К., 1993. - Гр.укр.м.М.; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. - К., 1993. - Гр.укр.м.С.; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К., 1988. - Вих.Ч.м.; Горський В.С. Історія української філософії. - К., 1997. - Іст.укр.філ.; Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. - К., 1978. - Грищ.; Зарубіжна філософія XX ст. Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6. - К., 1993. - Зар.філ.ХХ; Ільницький Микола. Українська повоєнна еміграційна поезія. - Львів, 1995. - Ільн.; Ковалик І.І. Вчення про словотвір. - Вип.І-ІІ. - Львів, 1958-1961. - Ков.; Ковалик І.І. Словотвір

іменників у сербо-лужицьких мовах. - Львів, 1964. - Ков.серб.; Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. - Львів, 1942. - Уваги; Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича. - Т.І-ІІ. - Львів, 1998. - Славіст.; Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології). Збірник наукових праць за ред. проф. В.О.Горпинича. - Дніпропетровськ, 1999. - Оном. і ап.; Основи політичної науки. Курс лекцій / За ред. Б.Кухти - Т.І-ІІ. - Львів, 1997. - Осн.політ.н.; Сімович Оксана. Поетична символіка української народної творчості і лінгвістичний аспект. - Львів, 1999. - Сім.; Словотвір сучасної української літературної мови. - К., 1979. - Сл.; Смаль-Стоцький Степан, Гартнер Федір. Словотворення// Смаль-Стоцький Степан, Гартнер Федір. Граматика української (руської) мови. - Львів, 1928. - С-С, Г.; **Художня література:** Антологія сучасної поезії. Десять українських поетів. - К., 1995. - Ант.; Іздрик. Воцтек. - Івано-Франківськ, 1997. - Іздрик; Іменник. Антологія дев'яностих. - К., 1999. - Ім.; Шевчук Валерій. Стежка в траві. Житомирська сага. Т.І-ІІ. - Харків, 1994. - Ш.

DERIVATIONAL VARIATION OF ADJEKTIVES

Iryna Kuz'ma (Verbovs'ka)

*Ivan Franko National University of Lviv
The department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79602 Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 96 47 17*

This paper is devoted to derivational variation as special relations between adjectives. There are several approaches to its study in modern linguistics. Derivational variation may be based not only on adding variant affixes to the same stem but also on adding the same affix to variant stems of the same root. The adjectival derivational variants derived from nouns are analyzed in the structural, semantical and functional aspects in this investigation.

Key words: derivational variants (variation), variant suffixes, derivational and lexical meaning.

Стаття надійшла до редколегії 14.05.2004

Прийнята до друку 1.06.2004